

Фольклорні матеріали з Берестейщини як джерело відомостей про особливості місцевих говірок

Юрій ГРОМИК

Кандидат філологічних наук, доцент,
декан Інституту філології та журналістики
Волинського національного університету імені Лесі Українки
e-mail: _grom@ukr.net

Проаналізовано характерні особливості вокалізму, консонантизму та словозміни українських говірок берестейсько-пінського Полісся, відбиті в записах місцевого фольклору. З'ясовано, що більшість проаналізованих фонетичних і морфологічних явищ берестейсько-пінських говірок – власне українські інновації, ареал яких охоплює щонайменше всі північноукраїнські говори. З огляду на це належність берестейсько-пінських говірок до українського мовного континууму сумніву не викликає.

Ключові слова: ареал, говірка, фольклор, вокалізм, консонантизм, іменники, прикметники, займенники, аналогія.

Лінгвістичне дослідження берестейсько-пінського Полісся триває понад сто п'ятдесят років, але статус місцевих говірок, розміщених на межі зіткнення двох близькоспоріднених мов, дотепер залишається предметом наукових суперечок. Сучасні білоруські діалектологи залучають ці говірки до південно-західного наріччя білоруської мови, ігноруючи дані лінгвогеографічних досліджень, які відбивають виразне протиставлення берестейсько-пінського ареалу білоруській діалектній території та перекожливо засвідчують, що головні особливості берестейсько-пінських говірок є визначальними для всього українського діалектного континууму або більшої його частини. Усі українські дослідники, які вивчали цей ареал упродовж XIX–XX ст., як і більшість польських і російських славістів та деякі білоруські вчені, дійшли однозначного висновку про належність цих говірок до українського діалектного простору. Достовірність такого висновку очевидна: «Жодному діалектному масивові білоруського етномовного ареалу... не відомі фонетичні явища, які є релевантними для берестейсько-пінських говірок, як-от: укання (у замість *o в першому та другому переднаголошених складах]; *и, і* на місці **ѣ* в ненаголошеній позиції; *і, у* на місці **o* в наголошеному новозакритому складі; зближення звуків *и* та *е* в ненаголошеній позиції [типу *e^u...i^e*]; твердість зубних перед рефlekсами **i, *e*; наявність твердих *д, т* перед наголошеними рефlekсами **ѣ*; наявність і твердих, і м'яких шиплячих приголосних; рефлекс *м' > мн'* у позиції перед '*а* тощо»¹.

До надійних джерел інформації про особливості місцевих говірок належать і фольклорні матеріали, звичайно, за умови, що фіксація такого фактажу передбачала збереження діалектних рис на всіх мовних рівнях. Одне з сучасних ви-

¹ Скопченко О. Берестейсько-пінські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис). – К., 2001. – С. 51.

дань традиційного фольклору берестейсько-пінського Полісся – двотомний збірник «Песенны фальклор Палесся», який упорядкував білоруський дослідник Володимир Рогович, загалом відповідає вимогам точної передачі особливостей народного мовлення. У книзі вміщено фольклорні тексти, зафіксовані здебільшого на території Кобринського та Пінського районів Брестської області Білорусі, а отже, співвідносні з українськими говірками центральної та східної частин берестейсько-пінського ареалу² (із 958 пісень усього 18 записані на півночі Брестської області та на Гомельщині і за мовними ознаками можуть бути кваліфіковані як безсумнівно білоруські). Разом із тим у передмові, за усталеною в білоруській науці традицією, зауважено, що всі фольклорні тексти зберігають лексичні, фонетичні і морфологічні особливості південно-західних білоруських говірок. Помилковисті останнього твердження легко довести в процесі лінгвістичного аналізу представлених у збірнику фольклорних текстів.

Так, етимологічний голосний **ě* в говірках берестейсько-пінського ареалу представлений кількома типowo північноукраїнськими рефlekсами, причому розвиток кожного з них залежав від наголосу. За специфікою рефlekсації давнього **ě* опрацьовані фольклорні тексти відбивають виразне протиставлення східної та центральної груп берестейсько-пінських говірок. У текстах, співвідносних із говірками східної частини окресленого ареалу, на місці наголошеного **ě* фіксовано рефлекси [e] та [и]: *грэшыны* [1:262] *нэдэлька* [1:17], *дэты* [1:19], *дэвчына* [1:58], *сустрэв* [1:189], *поцэлыв*, *стрэлыв* [1:130], *горэлку* [1:195], *на рэчку* [1:203], *горэшкі* [2:227], *свечы* [1:54], *прысесты*, *есты* [1:198], *лес* [1:338], *дело* [1:208], *умей*, *болетымэ*, *розуметымэ* [2:251], *стрылка* [1:100], *горылочкі* [1:341], *рычкі* [1:356], *старыйшые* [2:241], *вэлыла* [1:263] та ін. У говірках центральної групи відповідно до **ě* в наголошеній позиції домінує монофтонг [i]: *ходітэ*, *ізітэ* [1:386], *сілы*, *різаты* [2:405], *місцэ*, *сіна*, *польтілы* [2:455], *пісня*, *дівка* [1:24] та ін.

Лише в іменникові *хлюв* (пор.: «*Ой, я – свашка лэныва, я юв хлюв ны ходыла... і корув ны доіла*» [2:238]), що зафіксований в одній із говірок східної групи, представлено нетипову рефlekсацію наголошеного **ě* > [y̥], що стала можливою, очевидно, внаслідок лабіалізації [i] під впливом наступного [v] або [y̥]. Одиничний випадок рефlekсації **ě* > [ʼa] в наголошеній позиції, безперечно, відбиває вплив звукової системи польської мови: *квяткы*, пор.: «*Ны стоптав жэ я ны руткы, ны мяткы, ны стоптав жэ я да ньякыі квяткы*» [1:159].

У ненаголошеній позиції в говірках східної групи **ě* рефlekсує головно як монофтонг [e]: *сэм’ю*, *свэтлыца* [1:18], *вэнкы* [1:61], *дэвкы* [1:34], *звэрыцу* [1:459], *дэдок* [1:29], *по слэдочках* [1:65], *бэлява* [1:132], *бэжыть* [1:104], *бэдують* [1:236], *змэныла* [1:112], *цвєток*, *лесок* [1:339], *доспевае* [1:350] та ін. Монофтонг [и] відповідно до ненаголошеного **ě* переважає в говірках центральної групи: *сым’я* [2:351], *заспывалы* [1:27], *дывкы* [1:63], *звынчєлы* [2:435], *пысочку* [1:65], *слыдочок* [1:74], *дыток* [1:107], *зацвєлыла* [1:134], *оцынылы* [2:401] та ін. Відомі й випадки рефlekсації у цьому ареалі ненаголошеного **ě* як [i]: *розгнівыла*, *гнівлывыі* [2:452], *вітры* [2:456], *дідухно* [1:30], *дівок* [1:18], *біда* [1:163] та ін.

У кількох словоформах виявлено нетиповий розвиток ненаголошеного **ě* в [o] та [y]: *цолуваты* [1:113], *цолую*, *цолують* [1:80], *цоловатымэ* [2:252], *поцолує* [1:341], *сповалы* [2:119], *спуваты* [2:36]. У звуковій структурі варіантів типу цолуваты розвиток **ě* > [o], ймовірно, зумовлений асиміляцією голосних [e] або [и] як кількісно домінуючих у цій говірковій групі рефлексів ненаголошеного **ě* до [y] в наступному складі. У випадках *сповалы*, *спуваты* можна вбачати наслідки лабіалізації якогось

² В українській діалектології берестейсько-пінський ареал традиційно поділяють на чотири говіркові групи: західну, центральну (берестейсько-кобринську), східну (пінську) та південно-центральну острівну (Назарова Т. Связи говоров юго-западной Брестщины с соседними ареалами // Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу: Тезисы докладов. – Москва, 1968. – С. 39).

із рефлексів ненаголошеного **ѣ* під впливом наступного [в] (пор. подібне явище в структурі *хлюв* < **хлѣвъ*).

В усіх фольклорних текстах, співвідносних із говірками берестейсько-пінського ареалу, спостерігається заміна етимологічного **о* в новозакритих складах новими звуками, що є однією з найхарактерніших історико-типологічних рис української мови, але в різних її говорах відбувається своєрідно. Залучений для дослідження фольклорний матеріал показує, що рефлексія **о* в закритих складах у берестейсько-пінських говірках, як і в решті українських поліських говорів, цілком залежить від наголосу. Більшість текстів збірника представляють східну групу берестейсько-пінських говірок, де давній **о* в наголошеному новозакритому складі переважно рефлексує як монофтонг [у], хоча такий же рефлекс **о* трапляється в текстах із говірок центральної групи: *вун* [1:29], *на подвурку* [1:32], *в комурку* [1:35], *постуй* [1:52], *з куньмы* [1:138], *нэ буйса* [1:54], *свуй, голувки* [1:68], *доружки, нужкы* [1:145], *друбны лыстонькы* [1:148], *Труйца* [1:150], *двур* [1:158], *Львув* [1:431], *муцно* [1:450], навіть *знув* [1:354], *Госпудь* [2:152], *Буг* [2:177] та ін. Монофтонг [у] на місці **о* в опрацьованих текстах виявлено під наголосом також у нетипових позиціях, де він зумовлений дією аналогії. У зв'язку з цим гіперичне заступлення **о* через [у] можливе в наголошених відкритих складах, що викликано тенденцією до вирівнювання звукового складу кореневих морфем: *ї вучы* [2:33], *зуронька* [1:37], *нужэнькы* [1:125], *нужок* [1:163], *на доружэньку* [1:167], *прыгудонькы* [1:205], *Бугом* [2:177], *по вушчо, на вушчо* [1:61], *на сторуночцы* [1:324] та ін.

Випадки вживання відповідно до давнього **о* в наголошеному новозакритому складі монофтонга [о] також співвідносяться переважно зі східною говірковою групою: *вол* [1:24], *сыроцкая* [1:30], *ныродная* [1:37], *только* [1:56], *на бок* [1:103], *вольный* [1:107], *до войска* [1:162], *дробный* [1:299], *горшая* [1:340] та ін. Зауважимо: таке фонетичне явище не є домінуючою особливістю місцевих говірок, бо охоплює незначну кількість словоформ, причому в тій же говірці в цій позиції може виступати монофтонг [у] та інші рефлекси, пор. в одному тексті: «*Вол бушуе – высну чуе. Ны бушуй, волэ, пуйдэи в полэ*» [1:24], «*То молода плакала, із вынцю прыхавшы, батэньку до ног павшы. – Ой, мій батэнько рідный, розвынчай тыпэр мээнэ*» [2:446].

У текстах, що співвідносяться з центральною групою берестейсько-пінських говірок, відповідно до **о* в наголошеному закритому складі домінує рефлекс [і], який у говірках східної групи в цій позиції трапляється рідше: *пізно* [1:242], *у війску* [1:292], *дрібное* [2:434], *у воріт* [2:441], *піп* [2:442], *рідный* [2:446], *двір, свій, мій* [2:447], *Біг* [2:114] та ін. Відомі випадки гіперичної появи монофтонга [і] замість **о* навіть незалежно від наголосу в відкритому складі внаслідок аналогії: *розмівонька* [1:227], *дубрівонька* [2:501], *ягіда* [1:335] тощо.

Монофтонг [и] (за правилами білоруської графіки він позначається літерою *ы*) як еквівалент давнього **о* в наголошеному новозакритому складі має значно меншу частотність уживання і не становить домінантної риси жодної із представлених текстами говіркових груп: *у гольвах* [1:36], *з кыньмы, за стыл* [1:476], *рыв* [1:479], *ривну* [2:117], *сылъ* [2:406], *Быг* [1:475], *настылычок* [2:413], *шчодрывка* [1:475] та ін. За аналогією до таких структур рефлекс [и] з'являється під наголосом у відкритому складі: *гольвочку* [1:177], *корывонька* [1:209], *комьроньцы* [2:386] тощо.

У деяких текстах, співвідносних зі східною групою берестейсько-пінських говірок, відповідно до етимологічного **о* в наголошеному новозакритому складі спостережено написання *ю*, що, на нашу думку, відбиває ще один західнополіський рефлекс **о* – звук [y] переднього ряду: *з-за гюр, стюй* [1:56], *сэм кюп* [1:309], *сюль* [1:321], *дрюбным* [2:134], *Бюг* [2:371] та ін. Цей же рефлекс унаслідок дії аналогії можливий під наголосом у нетипових умовах: *по вюшчо, навюшчо* [1:62], *з Бугом* [2:371].

У ненаголошених новозакритих складах давній **о* майже послідовно зберігається: *подлітае, радость* [1:24], *возьму* [1:31], *ны познала* [1:39], *ны пойду* [1:51], *моло-*

дость [1:112], *снопка, словцэ* [1:341] та ін. У частині текстів у цій позиції представлено рефлекс [y], що з'явився, очевидно, за аналогією до наголошених новозакритих складів: *пудложыла* [1:68], *пузній* [1:296], *зур¹кы* [1:362], *два стуж¹кы* [1:475] та ін.

Релевантною особливістю говірок берестейсько-пінського ареалу є поява нових звуків на місці *e в новозакритому складі, яка залежить від наголосу. У наголошеній позиції в новозакритому складі на місці *e виступають різні монофтонги, причому поява кожного з них зумовлена характером колишнього редукованого в наступному складі. Якщо в наступному складі представлений був редукований заднього ряду *ь, то рефлексія *e в попередньому наголошеному новозакритому складі готова континуантам етимологічного *o в тій же позиції. У говірках східної групи головними рефлексями давнього *e перед наступним твердим консонантом є монофтонг [y], а також звук [ÿ] переднього ряду, який графічно позначається через ю: *жунка* [1:18], *шчуткою* [1:34], *п¹чулки* [2:348], *тютка, покыдюнка, тюлка* [2:21], *грыбюнкою, вэрэтонцэм* [1:34], *попюк* [1:69], *прывюз* [1:318] та ін. У говірках східної групи можливий монофтонг [o]: *мэтёлкою, пэрэнёлкою* [2:279], *з жонкою* [2:299], *пчол* [2:37], *пов'ёв* [1:456], *пов'ёз* [2:298] та ін. У текстах, співвідносних із центральною групою берестейсько-пінських говірок, у цій позиції засвідчено [i]: *пчёлка* [2:444], *прывіз* [2:448] та ін.

Якщо ж після складу з етимологічним *e йшов склад, у якому виступав редукований переднього ряду *ь, то в таких випадках рефлексі *e в говірках берестейсько-пінського ареалу тотожні континуантам *ё. У говірках східної групи відповідно до давнього *e в цій позиції часто виступає монофтонг [e]: *сэм* [1:214], *за печкою* [1:94] та ін. У говірках обох груп серед рефлексів *e в наголошеному закритому складі перед наступним історично м'яким приголосним представлено й монофтонг [i]: *корінне* [2:54], *пич, міч* [1:354]; рідше – [и], [ÿ]: *по п¹льчыку* [1:303], *корынничко* [1:164], *вэсюлічко* [1:162]. Поява [i] під наголосом у відкритому складі у словоформах *п¹ліча* 'плечі' [2:30], *на п¹лічах* [2:40] та розвиток [i] з наголошеного секундарного [e] < *ь перед колишнім м'яким приголосним у формах *жінчыкув, жінчыкы* [1:330] < *зьп¹ьсік^ь – наслідки аналогічного вирівнювання за зразком морфем, у складі яких [i] – рефлекс давнього *e в наголошеному новозакритому складі.

У ненаголошеному закритому складі етимологічний *e в берестейсько-пінських говірках переважно зберігається: *сэмсот* [2:215], *камэнь* [1:73], *попэл* [2:275], *осэнь* [2:314], *прыпэк* та ін., часом унаслідок підвищення і звуження артикуляції заступаючись звуком [и]: *камынь, запычыкы* [2:364], *хмыльного* [2:401] та ін. У позиції після шиплячих [e] лабіалізувалося: *жон¹кы* [2:30], *вэчор* [1:143], *вэчорныцы* [1:227]. На місці ненаголошеного *e в закритому складі зрідка трапляються рефлексі [y], [ÿ]: *вэчур* [1:475], *тот¹кы* [2:371], *матюнка* [1:296]. У структурах *пэрэстон* [1:74], *слюз|камы* [2:260] аналогія уможливила розвиток [ÿ] в ненаголошеному закритому складі з секундарного [e] < *ь.

Кілька фонетичних процесів зумовили зменшення в говірках берестейсько-пінського ареалу частотності вживання сучасних голосних фонем. Так, практично в усіх говірках відбито звичайно непослідовне та різне за ступенем, мірою вияву підвищення і звуження артикуляції ненаголошеного [e], наслідком чого стає заступлення його, як правило, звуками [и], [і]: *высну* [1:24], *завьніла* [1:24], *зымліца* [1:142], *дольныка* [1:36], *лыжала* [1:36], *прыкрасна* [1:58], *подвізэмо* [2:439], *ліжала, діржала* [1:147], *набушуйсса*³ [1:24], *мудруіца, лынуіца* [1:314], *знаітэ, мынаітэ* [1:414] та ін. Одиничним прикладом в опрацьованих текстах представлено виразне обниження й розширення артикуляції ненаголошеного [e] після історично м'якого шиплячого до [a]: *пшаныцы* [1:475].

³ Готуючи до друку фольклорні тексти, упорядник літерою *i* після голосних та на початку слова послідовно позначив звукосполучення [й].

Фольклорні тексти з берестейсько-пінського ареалу, особливо східної його частини, засвідчують певне розширення функціонування [o], що виникло з наголошених *e, *ь після історично м'яких приголосних перед твердими: *колёса* [1:21], *сёстры* [2:371], *овёс* [1:480], *сэм дён* [1:214], *в тёмному* [2:267], *дышовы* [2:458], *хрыш'чоную* [2:332], *ш'чодрый* [1:444], *быроза* [1:88], *вэрówki* [1:240], *впэрод* [1:308] та ін. Разом із тим простежено окремі відхилення від загальної закономірності переходу [e] в [o] після шиплячих перед твердими приголосними: *чэрняявая* [1:192], *чэрнэнька*, *надчэрнійшу* [1:85], *до вэчэра* [1:221], *нэжэнат* [1:440], *мэшоцэк* [1:437], *чытыры* [2:288].

Фольклорні тексти зі східної частини берестейсько-пінського ареалу відбивають непослідовне збереження *i: *полэтіш* [1:291], *ластавіца* [1:17], *робів* [1:31], *іті* [1:52], *мільы* [1:103], *нэ вдэліла* [1:108], *двэрмі* [2:124], *блізко* [2:164] та ін. Натомість після задньоязикових та фарингального [ɣ] простежено розвиток *ы > [i]: *по сокірочцы* [1:23], *скіньмоса* [1:90], *нужэнькі* [1:125], *навікі* [1:147], *хлопчыкі-молойчыкі* [2:71], *всі бэрогі* [1:214], *трошкі* [1:216], *пташэчкі* [1:254] та ін. Тільки одним прикладом у говірках східної групи представлено наслідок лабіалізації етимологічного *ы після губних приголосних, що зумовила появу в цій позиції звука [y]: *вутры* [1:146].

У частині текстів із берестейсько-кобринської говіркової групи відбито підвищення і звуження артикуляції наголошеного [a] після м'яких приголосних до [e]: *ред у ред* [2:387], *дівчєтко* [2:405], *шєнка* [2:424], *зєть* [2:425], *сєду* [2:427], *звнчєлы* [2:435], *зэрнєтко* [2:477], *жєр*, *жєль* [2:478], *кучєрєвый* [2:487] та ін.

У говірках східної частини берестейсько-пінського ареалу спостережено вживання відповідно до ненаголошеного *ɛ звука [e], що часом звужує і підвищує артикуляцію до [и], [і]: *запрэжы* [2:167], *мэкіну* [2:287], *повэзальы* [1:338], *пудвызав* [2:148], *до колодэзя* [2:51], *глэдыть* [1:17], *лэгла* [1:237] та ін.

Випадки гіперичного заступлення ненаголошеного [a] звуком [o] внаслідок відштовхування від характерного для суміжних білоруських говірок «акання» здебільшого співвідносяться зі східною групою берестейсько-пінських говірок: *поскокаты*, *покочаты* [1:22], *чороваты* [1:251], *чоровныцы* [1:13], *козав* [1:144], *спровэдлывая* [1:251], *зольцатыса* [1:423], *копусту* [2:287] та ін. У цих же говірках зберігається етимологічний *o в словоформах типу *богатая* [1:155], *богатыч* [1:130], *хозяін* [1:174], *хозяійкоу* [2:250], *колачы* [1:409], *на колачыках* [1:112]. Усього в кількох випадках засвідчено заступлення ненаголошеного [o] звуком [a]. У словоформах *хаваты* [1:249], *хаваласа* [2:238], *захаваласа* [1:54], *похавай* [1:150], *похавайтэ* [1:153], *нагавыцах* [2:238] цей процес відбиває наслідки асиміляції ненаголошеного [o] до [a] в наступному переважно наголошеному складі. Невмотивоване заступлення [o] > [a] в формах *гарабэйко* [1:93], *гарабэйкы* [1:194], *ганучы* [2:249] могло бути зумовлене впливом контактуючих білоруських говорів.

В опрацьованих фольклорних текстах спостережено відмінності супроти літературної мови у навантаженості м'яких та пом'якшених варіантів приголосних фонем. Вони зумовлені головно специфікою рефлексії в говірках берестейсько-пінського масиву етимологічних голосних *i, *e, *ɛ, *ɛ. Так, у говірках східної частини берестейсько-пінського ареалу відбито звичайно непослідовне збереження м'якої вимови губних та передньоязикових [д'], [т'], [л'], зрідка також [з'], [с'], [н'] перед [i] < *i: *собірають* [1:93], *мільы* [1:103], *вэльмі* [1:248], *помогті* [2:38], *мэсті*, *нэсті* [1:214], *полэтіш* [1:291], *зымліца* [1:142], *блізко* [2:164] та ін.

У цій же говірковій групі губні та передньоязикові [д'], [т'], [л'], зрідка також [з'], [с'], [н'] часом зберігають свою історичну м'якість перед ненаголошеним [e] < *e, *ь, що в цій позиції внаслідок підвищення і звуження артикуляції може реалізуватися у звукові [і]: *звіло* [1:262], *подвізмо* [2:439], *масленіца* [1:17], *в постєлы* [1:18], *шчоніділы* [1:142], *ліжала*, *діржала* [1:147]. У випадку, коли наголошене [e] < *e, *ь перед твердим приголосним та в кінці слова заступається звуком [o], спостерігається послідовне збереження м'якої вимови губних та передньоязикових [д'], [т'], [з'],

[с'], [л'], [н']: *овёс* [1:480], *свёк^лров* [1:315], *мэ^лтёная* [1:464], *колёса* [1:21], *сёстры* [2:371], *всё* [1:53], *вэсёло* [1:28], *далёко* [1:17].

Перед рефlekсами **э* незалежно від місця наголосу засвідчено виразу, проте не завжди послідовну тенденцію до депалаталізації губних, передньоязикових [д'], [т'], [л'], рідко також [з'], [с'], [н']: *вэнкы* [1:61], *бэява* [1:132], *освытыла* [1:37], *звэрину* [1:459], *мэшчанкы* [1:165], *пысочку* [1:65], *дэты* [1:19], *дэвки* [1:34], *дэдок* [1:29], *нэ вдэліла* [1:108], *вылэтэла* [1:17], *стэну* [2:49], *вэлыла* [1:263] та ін.

Цей же матеріал свідчить про непослідовність, незавершеність у берестейсько-пінських говірках процесу депалаталізації історично м'яких губних і передньоязикових перед рефlekсами етимологічного **е*: *мэкіну* [2:287], *повэзэлы* [1:338], *пудвызав* [2:148], *до колодэзя* [2:51], *глэдыть* [1:17], *лэгла* [1:237], *розлыгае* [2:132], але м'якко [1:70], *ны звянэ* [2:281], *колодэз* [1:201], *заколедоваты* [1:409], *гледіты* [1:213], *легло* [2:288] та ін.

Разом із тим зауважимо, що розвиток [д'] > [дз'] та [т'] > [ц'] перед рефlekсами **i*, **e* відбито тільки у 18 текстах із 958 представлених у збірникові, причому всі ці твори, як зазначає упорядник, записані на півночі Брестської області та на Гомельщині, тобто співвідносяться не з говірками берестейсько-пінського ареалу, що мають типово північноукраїнський характер, а з білоруським діалектним континуумом, пор.: «*Млода Насцечка па гарэ ходзіць... пер'е збірае*» [1:491], «*Ары, сыночак, ары хуценька жыта, піаніцу, ўсяку піаніцу*» [1:493].

Фольклорні тексти зі східної частини ареалу відбивають також депалаталізацію історично м'яких губних перед монофтонгами [о], [у] як рефlekсами давнього **e*, що могла супроводжуватися розвитком додаткової артикуляції [й]: *пов'ёв* [1:456] [пов | йов] < псл. **povedlь, пов'ёз* [2:298] [пов | йоз] < псл. **rovezь, прыв'юв* [2:28] [прив | йўв] < псл. **privedlь, прыв'юз* [2:30] [прив | йўз] < псл. **privezьlь* та ін.

За матеріалами фольклорного збірника, в берестейсько-пінських говірках зовсім низькою частотністю характеризується сонорний вібрант [р'], що виявився майже послідовно депалаталізованим, у тому числі перед рефlekсами **i*, **э*, **e* та ін.: *стрылка* [1:100], *на крыслы* [1:61], *горэшкі* [2:227], *прасты* [1:176], *запрэжы* [2:167], *до мора, цара* [1:51], *цару-господару* [1:53], *гороваты* [1:319], *говорачы* [1:355], *градочки* [1:116] та ін.

Залучений для дослідження фольклорний матеріал відбиває майже послідовну депалаталізацію історично м'якого [ц']: *поцэлыв* [1:130], *цыну* [2:33], *цыловаты* [1:257], *грэцкая* [2:87], *сыроцкая* [1:30], *гостынэц* [1:162], *обідэц* [1:170], *свэтлыца* [1:18], *водьца, травьца* [1:24], *мудруіцца, лынуіцца* [1:314], *рояцца, вэсэляцца* [2:348], *дваццать* [1:254] та ін. У ряді позицій засвідчено депалаталізацію інших історично м'яких свистячих: *котытыса* [1:71], *роскыдатыс* [2:29], *колодяз* [2:257], *у війску* [2:445], *блызко, нызко* [1:431] тощо.

Аналіз фольклорних записів дає підстави говорити про незавершеність у говірках берестейсько-пінського ареалу процесу депалаталізації історично м'яких шиплячих. Так, у текстах із берестейсько-кобринської частини ареалу відбито збереження пом'якшеної вимови шиплячих перед наголошеним [е] < **е*, **а*: *звынчелы* [2:435], *дівчетко* [2:405], *выражею* [2:418], *шепка* [2:424], *жер, жель* [2:478] та ін. У говірках східної групи пом'якшену вимову шиплячих фіксовано рідко тільки перед [і] < **i*: *положіты* [1:170], *поджінаты, поджідаты* [1:336], *жэнчік* [1:361] та под. Разом із тим у говірках пінської групи відзначено тенденцію до більш послідовного порівняно з літературною мовою ствердіння шиплячих: з *пэчы, в плэчы* [1:276], з *роскошы* [1:140], *свечы* [1:54], *пчылонькы* [1:436], *ганучы* [2:249], *колачы* [1:409].

У значній частині говірок берестейсько-пінського ареалу засвідчено звичайно непослідовне пом'якшення історично твердих задньоязикових та фарингального приголосних у звукосполученнях псл. **гу, *ку, *ху*, у зв'язку з чим постали сучасні їх варіанти [г'і], [к'і], [х'і]: *жоночки, кветочки, кідають* [1:288], *свашкі, музыкі* [2:119], *зір-*

кі [1:474], хлопчыкі-молойчыкі [2:71], всі бэрогі [1:214], могілкі [1:250], свахі [2:53] та ін. Пом'якшені [г'], [к'], [х'] спостережено також перед голосним [е]: ёкенэчко [2:281], два ангелі [2:55], шляхецкога [1:102], сукенкі [1:207] та ін.

Діалектні відмінності в системі словозміни представлені явищами двох рівнів: морфологічними архаїзмами та морфологічними інноваціями.

Виразних морфологічних архаїзмів говірки берестейсько-пінського ареалу зберегли порівняно небагато. Так, іменники середнього роду колишніх *jō-основ у досліджуваних говірках зберігають закінчення називного однини -е: ўбранне [2:23], здор'е [1:27], шчасце [1:24], высілле [1:139], зілле [1:142], спасэнне [1:153], шанованне [1:240], смітце [1:257], голле [1:309], а також орудного однини -ем: благасловэннем [2:46], каміннем, поліннем [1:34], жыттем [2:225]. У родовому однині іменників жіночого роду колишніх *ī-основ домінує історично закономірна флексія -и: до повночы [1:139], з розкошы [1:140], з пэчы [1:276], до осэны [2:221], матэры [1:369]. В орудно-му однині іменники колишніх консонантних *t-основ зберігають давні форми з закінченням -ем та суфіксом: з телятэм, з дытятэм [2:287]. У структурах сватовэ [1:450], сватове [2:287], сватковы [2:463] засвідчено колишню флексію називного множини вокалічних *й-основ. Іменники чоловічого роду у родовому множині зрідка зберігають нульове закінчення: сэм вез [2:304], сэм дён [1:214], сэм год [2:197], утыкае од маршалок [2:33]. В іменниках, співвідносних із *ǫ- та *jō-основами, трапляються старі флексії давального множини -ом, -ем та їх фонетично зумовлений варіант -ум: пырызвяном [2:497], хлопцем [1:23], конюм [2:423]. Форма пчольыма [2:40] засвідчує зв'язок із закінченням колишнього орудного двоїни, структури по краёх [2:63], в сенёх [1:345], в воротёх [2:420], на грудёх [2:507], у гостюх [2:23] – із давніми флексіями місцевого множини тощо.

Виразні архаїзми в системі словозміни займенника представлені формою давального і місцевого відмінків займенника 1 особи однини мн'і < мьнї, мьнї, пор.: по мні журытыса [1:180], мні ... прыслав [1:368], ходітэ ... ко мні [2:61], робів ты мні [1:31], мні ... псуе [1:136], формою давального відмінка предметно-особового займенника чоловічого роду йему < е~моу, пор.: дай ему [2:417], формами родового-знахідного відмінків предметно-особового займенника жіночого роду йейі, йейе < ~н, пор.: мні ж еі Господь прыслав [1:368], мьлэнькэю еі назвав [1:369], стрів еі [1:29], хто ж бо ее ... упросьв [2:396], упросьла ее матёнка [2:396], формою знахідного відмінка предметно-особового займенника жіночого роду йу < \, пор.: ю польваты ж буду [1:372], давніми неозначеними займенниками із наголошеною часткою н'і-, не- < нн- типу 'н'іхто 'хтось', 'н'ішчо 'щось', 'нечого 'чогось', пор.: 'ніхто од роду молодзі [2:27], 'ніхто з йіі роду [2:27], 'нішчо тяжкые [2:36], 'нішчо складаные [2:36], до 'нечого доблюдоса [1:134] тощо.

У системі словозміни прикметника архаїчні явища представлені хіба що членими нестягненими формами називного-знахідного відмінків жіночого роду: рудная маты [1:171], зовзуля рабая [1:172], пора высёлая [1:29], доля сыроцкая [1:30], густую лышчыну [2:495], в турэцкую зэмлю [2:266], в вылькую сэм'ю [2:266], середнього роду: дубовое вічко [2:413], грудовое сінычко [2:413], дрібное золото [2:434], а також множини: вэлькы госты [1:168], тэмны ліса [1:151], буйныя ветры [1:430], густыя лозы [1:430], будытэ вэсёлыя [2:520], білыя нужкі [1:217], дывныя людэ [2:425], жовтыя кветкы [2:78] тощо.

Перелік архаїзмів у системі форм дієслова також незначний. Так, дієслова І дієвідміни з основою на задньоязиковий та фарингальний у 1 особі однини та 3 особі множини теперішнього-майбутнього часу відбивають збереження [г], [к], [х] без заступлення їх шиплячими: могу [2:446], пыкуть [2:408], посіку [1:437] та ін. У говірках збережена специфічна форма теперішнього часу дієслова бути, що історично пов'язана з формою 3 особи однини ~сть, а нині вживається стосовно всіх осіб: есьтя [1:320].

Найвиразнішою особливістю іменної та дієслівної словозміни берестейсько-пінських говірок є наявність величезної кількості морфологічних інновацій, головними причинами поширення яких були граматична аналогія та типові для певної говірки фонетичні процеси.

Різноманітні морфологічні інновації у системі відмінкових форм іменників можна простежити хоча б на прикладі форм жіночого роду колишніх **ā*- та **jā*-основ.

Так, у називному відмінку однини в іменниках м'якого типу відмінювання в наголошеній позиції спостережено типову для говірок берестейсько-кобринської групи флексію *-e*, що відбиває підвищення і звуження артикуляції [a] > [e] після м'яких приголосних: *зэмле* [2:507]. Унаслідок ствердіння історично м'якого свистячого [ц'] та вібранта [р'] за схемою твердого різновиду оформлені іменники типу *вэчэра* [1:18], *зымліца* [1:148], *ластавіца* [1:17], *свэтльціца* [1:18], *травыца*, *водыца* [1:24], *мэтэлыца* [1:80], *п'яныца* [1:18] та ін.

У родовому відмінку однини іменники історично м'якого типу відмінювання мають флексію *-и* – наслідок вирівнювання за зразком форм твердого типу: *одні нэдiлы* [1:131], *сэрод нэдiлы* [2:128]; в іменниках з основами на свистячий та шиплячий таке закінчення відбиває також депалаталізацію відповідного історично м'якого консонанта: *травыцы*, *водыцы* [1:24], *гануцы* [2:249], *оэорожы* [1:73], *до тэі дiвчы* [1:227]. У частині говірок у результаті аналогії до форм м'якого типу відмінювання іменники твердого різновиду в родовому відмінку однини отримали флексію *-і*: *з-за горі* [1:467], *з-пуд горі* [1:282]. У випадках *в мэі дiвоньцы* [2:119], *у мамоньцы мэі* [2:247] флексія *-и* та наслідок другого перехідного пом'якшення задньоязикового свідчать про результат вирівнювання форм родового однини за зразком давального відмінка.

У давальному-місцевому відмінках однини засвідчено флексії *-e* та *-и*, що представляють собою типові для цього ареалу рефлексії **ě*: *в водэ* [1:182], *в дорозэ* [2:119], *на горэ* [1:447], *в руцэ* [1:342], *дiвоньцы-молодусы* [2:224], *в горыльцы* [1:100], *на калыны*, *на Вкраіны*, *на бырозы* [1:305], *у выгоды* [1:304], *на чужыны* [1:316]. Зрідка перед флексією давального-місцевого однини відсутні наслідки другого перехідного пом'якшення задньоязикового: *по цэрковкы* [2:222], *нашуй бэсэдонькы* [2:234], *на юлонькі* [1:102].

В орудному відмінку однини простежено випадки вирівнювання форм історично м'якого типу відмінювання за зразком твердого різновиду: *чужэньцою* [2:174], *тропыцою*, *сэстрыцою* [2:330], *свэтльцою* [2:111], *вышнiёю*, *чырэшнiёю* [1:450], *долёю* [2:108]. Виявлено й типово західнополіські форми іменників історично твердого різновиду з флексією орудного однини *-ею*, що постала як результат аналогічного впливу з боку форм м'якого типу відмінювання: *хустэю* [1:309], *за горэю* [1:27], *булочкэю* [2:30]; через підвищення і звуження артикуляції [e] > [и] у флексії постали структури на зразок *свахэю* [2:40]. У частині текстів представлено скорочені флексії *-ой*, *-ей*: *за горой* [1:176], *з льтой* [1:309], *пуд калыной* [1:18], *головою*, *ногою* [1:440], *вульцэй* [1:273], *сэстрыцэй* [2:200], *сэстрыцой* [2:315] та ін.

Наявність великої кількості різноманітних інновацій у системі словозміни прикметника ілюструють, наприклад, форми родового відмінка однини прикметників жіночого роду. Так, прикметники твердої групи у говірках мають такі флексії: а) *-ейі*, яка поширилася за аналогією від колишніх форм м'якої групи: *білізэ бэрозы* [1:241], *богатэі жоны* [1:155], *шовковэі травыцы* [1:164], *із голзі лыты* [1:174], *з-пуд цэрковкі святэі* [2:436] та ін.; б) *-ей*, яка постала з *-ейі* шляхом редукції кінцевого [і]: *до чужэй молодьцы* [2:156], *вылыкэй дороги* [2:114], *молодэй* [1:200] та ін.; в) *-ийі*, яка постала з *-ейі* і засвідчує підвищення і звуження артикуляції ненаголошеного [и]: *до поповы Насці* [1:136], *пуд мукы шынычны* [2:82], *цэбор воды крынычны* [2:82], *до новы хаты* [2:37] та ін.; г) *-ий*, яка постала з *-ийі* шляхом редукції кінцевого [і]: *вылыкый дороги* [2:206] та ін.; ґ) *-ой*, яка постала з історичної флексії твердої групи *-ойі* шляхом редукції кінцевого [і]: *з повной коробочки* [2:168],

з лівої ручэнькы [2:184] та ін.; д) -уй, яка постала з -ой і засвідчує розвиток *o > [y]: кай зылёнуй дубровы [1:139] тощо.

Виразних прикладів інновацій у словозміні займенників простежено чимало. Так, займенник 2 особи множини представлений у формі *в'іте* (пор.: *ходітэ в'ітэ до мні* [2:409], *в'ітэ остаець* [2:469], *дэ ж в'ітэ ... блудылы* [2:495]), що є виразним західнополіським локалізмом. Компонент *-те* у структурі аналізованого деривата, на нашу думку, пов'язаний зі старою формою 2 особи множини теперішнього часу допоміжного дієслова *быти*, що виступала у відповідній формі перфекта, а в більшості південно-західних українських говорів збереглася як особова енклітика *-с'те (-сте)* при дієсловах минулого часу 2 особи множини.

У цьому ж ареалі активно функціонують вказівні займенники з частками *ге-, йе-* < псл. *e, що поєднуються з коренем давнього займенника *tъ: *гэтой коровай* [2:414], *гэтой кілішок* [2:22], *у гэтой жэ вэчор* [2:23], *за гэтого хлопца* [2:21], *в гэтому дому* [2:224], *гэто місцэ* [2:35], *гэто дытя* [2:28], *гэта ж вода* [1:39], *ету дівчыну* [1:130], *на етум світы* [2:507] тощо.

Більшість проаналізованих фонетичних та морфологічних явищ берестейсько-пінських говірок – власне українські інновації, ареал яких охоплює щонайменше всі північноукраїнські говори. З огляду на це належність берестейсько-пінських говірок до українського мовного континууму сумніву не викликає.

Джерела

1. Раговіч У. І. Песенны фальклор Палесся. – Том 1: Песні святочнага календара. – Мінск: Чатыры чвэрці, 2001. – 527 с.

2. Раговіч У. І. Песенны фальклор Палесся. – Том 2: Вяселле. – Мінск: Чатыры чвэрці, 2002. – 592 с.

Folklore Material from the Brest Area as a Source of Information on the Specificity of the Local Vernaculars

Yuriy HROMYK

The article analyses the characteristic features of vocalism, consonantism and case inflection of the Ukrainian vernacular in the Brest-Pinsk Polissia Area as reflected in the local folklore records. It has been clarified that most of the dialect phenomena of the Brest-Pinsk Polissia Area are Ukrainian innovations proper whose area embraces all North-Ukrainian dialects.

Key words: area, vernacular, vocalism, consonantism, nouns, adjectives, pronouns, analogy.

Фольклорные материалы с Берестейщины как источник сведений об особенностях местного говора

Юрий ГРОМЫК

Проанализированы характерные особенности вокализма, консонантизма и словоизменения украинского говора берестейско-пинского Полесья, отраженные в записях местного фольклора. Выяснено, что большинство проанализированных фонетических и морфологических явлений берестейско-пинского говора – собственно украинские инновации, ареал которых охватывает по меньшей мере все северно-украинские говоры. Учитывая это, принадлежность берестейско-пинского говора к украинскому языковому континууму сомнения не вызывает.

Ключевые слова: ареал, говор, фольклор, вокализм, консонантизм, существительные, прилагательные, местоимения, аналогия.